

РІЗДВЯНА ОБРЯДОВІСТЬ УКРАЇНЦІВ В ЕТНОГРАФІЧНІЙ СПАДЩИНІ СТЕПАНА НОСА

У статті подаються етнографічні матеріали про різдвяну обрядовість українців, зібрані С.Носом на Чернігівщині.

Ключові слова: Різдво, різдвяна обрядовість українців, етнографія, фольклор.

Степан Данилович Ніс, український лікар, письменник, етнограф і фольклорист, народився 26 квітня 1829 року у селі Понори Конотопського повіту Чернігівської губернії (тепер Талалаївський район Чернігівської області) у родині поміщиків¹. Початкову освіту він отримав від сільського дяка, після навчання у гімназії в Полтаві і у 1849 р. поступив на медичний факультет Київського університету св. Володимира.

Під час навчання в університеті С.Ніс брав активну участь у роботі етнографічного гуртка під керівництвом студента філософського факультету Автонома Якимовича Солтановського. Програма гуртка ставила завданням: "вивчати рідний край, аби через збирання та вивчення пам'яток народної творчості досягнути душі й світогляд народу і не бути іноземцем на своїй землі"².

Перебуваючи на канікулах, гуртківці занотувували усе, що вдавалося почути та побачити навколо – народні пісні, історичні оповідання, влучні народні вислови, побутові прикмети тощо. Усі нотатки передавалися керівнику гуртка А.Я.Солтановському.

У 1849 році А.Солтановський закінчив університет і отримав призначення на посаду учителя-словесника гімназії у Рівному. Тоді гурток очолив С.Ніс. Його особистими записами зацікавилася Київське відділення Російського географічного товариства і він передав йому свої фольклорні матеріали – 81 казку, 158 загадок, 1173 пісні.

Сучасники згадували про С.Д.Носа як про знавця народної пісні, побуту та звичаїв народу: "Він знав силу-силенну народних пісень, з безмежною різноманітністю написів... співав з надзвичайною енергією, особливо деякі думи та бурлацькі пісні", – писав Г.Коваленко³.

Після отримання диплома лікаря Степан Данилович добровільно пішов до армії. Під час Кримської війни 1853 – 1856 рр. служив ординатором військового шпиталю у Таганрозі, в 1856 р. склав іспит на звання повітового судового лікаря та медексперта.

В листопаді 1858 р. С.Ніс переїхав до Чернігова, де активно співпрацював з діячами української культури – Л.Глібовим, О.Максимовичем, О.Лазаревським, М.Номисом (Симоновим) та іншими. Він брав активну участь у культурному житті міста, грав в аматорських спектаклях, зокрема виконував роль Миколи у п'єсі І.Котляревського "Наталка Полтавка".

В цей період С.Ніс проводив активну дослідницьку діяльність. Його перші праці були опубліковані у "Черниговских губернских ведомостях". І хоча вони не були спеціально присвячені ані фольклорним, ані етнографічним проблемам, в них часто зустрічаються згадки про народні звичаї та обряди, використовуються народні пісні, оповідання та перекази.

У подальшому Степан Данилович продовжував збирати твори українського фольклору. Значна їх частина стосується матеріальної та духовної культури села Понори. Він використовував кожен щонайменшу можливість записати нову пісню, казку, анекдот, заохочував до збирання зразків народної творчості друзів, про що свідчать записи, зроблені різними почерками, які збереглися у його архіві.

Збирацька робота С.Д.Носа була тісно пов'язана з громадською. У себе на квартирі у Чернігові він організовував "Носівську громаду" або "Курінь". До "Куреня, вільно могли приходити будь-хто, чи то пан, чи мужик, ремісник, – аби був чесною людиною та українцем"⁴. Як зауважив його товариш Р.Засс, в "Курені"...збиралися добрі люди. Розмовляли-балакали,

грали на всіляких інструментах, співали народних пісень, а там і влаштовували спільну учту – засідаючи просто на підлогу, застелену ряднами. П'яного розгулу не було: Нос цього діла не полюбляв. Хіба що якусь дещицю – задля доброго гумору"⁵.

Стосунки між членами "Куреня" були товариськими. Вони робили добровільні внески в спеціально призначені для цього "карнавки", серед яких були "на хліб-сіль", "купівлю старовинного одягу та зброї", "друк народних книг". Не дивлячись на офіційну посаду, С.Ніс ходив в народному костюмі, з підбритою в курдок головою, із великими запорізькими вусами. Під його впливом так само почали вдягатися інші члени "Куреня"⁶.

Степан Данилович часто перебував у роз'їздах, під час яких познайомився з багатьма виконавцями українських народних пісень. За спогадами Г.Коваленко він використовував кожную можливість записати новий твір – коли "чув, що в тому чи іншому селі співають гарні пісні чи є бандурист, – він їхав і записував"⁷. С.Ніс цікавився не лише українськими народними піснями українські пісні, але й досліджував пісенну творчість циган⁸. Не дивлячись на те, що С.Ніс був за спеціальністю лікарем, його цікавили різноманітні етнографічні питання. Особливого значення він надавав вивченню традиційного харчування, народних звичаїв, повір'їв, побуту, матеріальної культури.

За життя Степан Данилович опублікував близько десяти наукових статей та брошур, а також кілька літературних творів. Слід зауважити, що більша частина його праць досі залишається у рукописах. Значна частина цих матеріалів зберігається в Наукових архівних фондах рукописних матеріалів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України та Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.Вернадського. Більшість цих праць досі не опубліковані і зберігаються в рукописах, тому вони є маловідомими для дослідників.

Серед фольклорних матеріалів, зібраних С.Носом, на нашу думку, особливий інтерес становлять записи про традиції святкування Різдва в його рідному селі Понори. Ці матеріали знаходяться в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. Вони написані скорописом, який досить важко читається. Нами була здійснена спроба розшифрувати ці записи. На нашу думку, матеріали про різдвяну обрядовість українців, зібрані С.Носом не втратили наукової цінності. Текст подається в авторській редакції.

"Наступив вечір засвітили любасю (свічкою восковою) біля образів, дівтора і старі вишикувалися біля столу. Жінки накривають на стіл, подають такі страви борщ, квасоллю м'яту, піріжки з грибами, рибу печен. Але до столу ще не сідають, накрили спочатку ладаном, обов'язково стають Богу молитися. Дівтора чеше поклони вимовляє: "Оче Наш, що є си...", а от після молитви всі швиденько сідають до столу. Старі по чарці наливають, випивають за здоров'я, а померлим царство небесне. І кожної страви треба хоч потрохи попоїсти, – каже стара, бо так годиться, а вершок з куті обов'язково дають курям, що б неслися.

Світло напроти першого дня усюди горить. Старі лягають спати. А дівчата ідуть гадати на підслухи⁹. В якому куті собаки гавкнуть, туди підуть заміж. Як хто йде по вулиці обов'язкову запитають як звати: "Я той рік вийшла на двір, питаю: хто тут? А воно обзивається: Омелько Безкоровайчук. Даж хіба не правда! А Орися сама розказувала: вийшла, каже, на двір, питаю хто такий іде, а Жила Михель і обізався: Я! каже. Дак за Михайла я ж і пішла"¹⁰.

На багату кутю (у вечорі) онуки бабам, хресники своїм батькам та матер'ям приносять вечер'ю: піріжки, паляниці, рибу. Якщо хресник великий, так сам з матір'ю несе, а як малий так за нього мати несе. Як принесуть мати хресна, або батько дає попоїсти чого, а як назад іде, мати хресна або баба кладе від себе паляниці, піріжки, рибу варену, а баба назад не дає нічого із хліба, а дає онукові горіхів, насіння.

На перший день вставали рано, старий або стара накурять ладаном по хаті; посвітить свічки коло образів, тоді ідуть до церкви, що того люду йде до церкви, мале і велике. Мале у материнських чоботях скоріше поспішає за батьком. Старий поясом підперезаний. Стара у бархатках, наміткою заверчена. Чоботи так і цокотять підковами¹¹. Чоловіки на паперті при вході до церкви позалишали ціпочки, а на ціпочках кожний свою шапку повісив. В церкві моляться Богу, і старий і малий. Всяк про себе шепоче молитву, мала дівтора так упадає на коліна. А як вийде священик, всі вклоняються до пояса.

Після церкви всі йдуть додому. Мала дівтора поперед усіх біжить та спотикається насилу чоботи волоче, та руки за пазуху ховає. Прийшовши додому, старий ділить всім потроху проскури, тоді сідають за стіл.

Спочатку подають пісну страву, а потім скромну, попоївши пісні, тоді вже їдять скромну, а потім кутю, узвар. Пообідавши тільки встали із за столу: піп іде с хрестом. Столи прибирають де-що лишне. Уся сім'я осталась дома: старий і стара залишаються, дочка в гості, як у своєму селі, або як і у чужому. Готуються колядувати і тільки стало темніть на дворі. Поперед усіх копотить дівтора; через плече торба перечеплена, не вспіли відчинити двері:

Бігла теличка да з березника
 Да в дядів двір
 Дай дядю пиріг
 Як не даси пирога
 Візьму вола за рога
 Да виведу на...
 Да викручу правий ріг
 Волом буду рибити
 У ріг буду трубити
 Добрий – вечір!¹²

– Натє це вам доходу. Мікомиша простягає рук, та доглядається скільки доходу. Не встигли за поріг: – а ну покажи скільки.

А тут за хлопцями і дівчата гуркотять чобітьми в сїни; так і насунулися в хату. – Благословіть колядувать! – Бог Благословить.

А в полі, полі військо стояло
 Славний молодий Степанку з військом своїм
 Військо стояло, ладу не мало
 Степанко прийшов, лад війську знайшов!¹³

Загуркотіли з хати дівчата! А на дворі як вийдеш: по всьому селі співи, мала дівтора, дівчата, парубки. Такий голос! Мороз скрипить під ногами, дверима риплять. Закрили двері, а тут малий хлопчик з торбою через плече, а торба пуста.

А в полі, а в полі
 Плудик ходить
 А святий Ілля, воли гонить
 Туди махне, туди махне
 А над ним ніч росте
 Добрий – вечір.
 – На тобі хлопчику, доход! Чий ти, хлопче!
 – Я Корніїв сирота.
 – Що тобі дають доход?
 – Ні не дають
 – Як же вони кажуть: нема.

Отже, парубки ідуть – благословіть Христа славить бог благословить.

Слава і отцю і сину і святому духу. Заскрипіли парубки. Голос та співи потроху стали притиха, а далі зовсім затихли. Мир та спокій обняло кріпким сном, тільки припізнившись п'яний чоловік варлякає, йдучи з шинку.

На другий день Різдва – на богородицю ідуть до багатого дому старі і малі: – тих, старий сиди дома, сьогодні побув дома, я вчора не ходила, дак сьогодні піду! – тай добре ж!¹⁴.

Старий засвітивши свічку перед образами, накадив ладаном, став на вколішки і почав вичитувати всякі молитви.

Пообідавши, хлопці, пішли, – крик сміх. Погнали: наші, наші...! Догнали, аж до Голубівки... гав, гав! Наша взяла. А там з гори дітвора спускається санчатами і пішла мішанина, покотом аж у низ, а другі сміються отже так, а ну-ну! Покотись іще, а я подивлюсь, а то я так не вмю! Реготять так що лихо.

Жінки пішли до бабів, беруть і дітей собою, несуть баби паляниці, пиріжки, м'ясо, печене, ковбаси. Баба подає закуски, горілку, варене, а на отході дає дітям насіння, горіхів.

Парубки та дівчата на Богородицю продають коляду, а грошима діляться, а іноді продавши пропивають, якщо мало накладають роздають мужиці.

Жінки од бабів ідуть колядують; увійшовши в хату: кому ж то поколядувати?

– Колядуй мені, каже Омелько. Нам не можна всім заколядувати: у вас нема синів.

– У кого ж то один син?

– У Якова один син?

"У пана Якова один синок да одиночок,

Вони того сина у військо виряджали

Да ще научали

У те є військо..."¹⁵

Сідають, по чарці горілки дають і попоїсти. Пішли жінки дякують. А тут челядь з музикою. Музика, я к ушкварить дудочки, дак аж земля загула – пішли вироблять ногами; А музика лише очима лупа та аж сам тремтить., а не всидить, аж піднімається да так нарізує. Всі танцюють і всім дуже весело¹⁶.

Як пішов Панас Гайдука, то й що недавно прийшов з Дону, так уся челядь і утихла, так і зааніміла. Як пішов танцювати на стіні. Як почав перекидатися через голову, як став качатися. Од реготу; там котрі заді от сучий син, от сучий син, от як він ніг не повиломлює; як він шиї не зломить, уж бісів син. Як пішов Панас витворювати всякі штуки: поліз під піч і почав як собака лаять, а за дверей, мов теля замичить, або мов котеня занявчить, або закукурікає мов півень, то сміху, сучий син. Думає про себе всяк. І розбрелися по домам¹⁷.

На третій день до кумів ідуть матері з хрещеними, взявши паляниці або пиріжки та ковбаси, тай балакають до вечора, а кума от себе дасть гостинець паляницю або що¹⁸.

На щедрина, у ранці жінки печуть для щедрувальників млинці, книші з кропом і просять одна-одну приходить щедровать. Настане щедрий вечір (багатий), щедрувальникам наготовлять млинців.

– Заріж же, донько, півня або курку

– Навіщо, матусю; хіба у нас мало чого вечерять?

– Так, треба, так моя мати робила¹⁹.

– Не вспіло стемніти, дівора почала собак дратувати: ті з дверей ті в двері.

– Благословіть щедровать? – Бог благословить.

Щедрик ведрик
Дайте вареник
Грудочку кашки,
Кільце ковбаски
Киробки овса
Зверху ковбаса
Щедрівка уся.
Добрий вечір!²⁰

Дають паляницю, пішла дітвора вискочила.

Збираються гості: добрий вечір з щедриком будьте здорові!

– Дякують, просимо сідайте, покірно прошу сідайте.

Присідають давай гуторить то про се, то про те. Подають на стіл млинці, страву всяку, запіканку. Припрошують сідайте за стіл.

Наливають по чарці: дай же Боже Нового Року доброго.

Випивши по чарці.

– А ну стара ляй по другій. Випивши по другій. Зараз і гутарка пішла проворна. Поїли одну

страву, треба ж перекладину зробити: наливай. Як кажуть випий три, тай уси утри. Слово за слово так і зашуміла бесіда. Де той сміх та вигадки понабирались. Уже без цієї горілки. Хоч ти що подавай на стіл, а як запити нема так і їсти нема. Омелько з братом, наздоровье! Треба подарувати тобі що не будь. Що ж ми подаруємо старий. От – там у нас лоця. Дарую тобі, Омелько лоця

– Дякую тато!

Повставали з-за столу, подякували, жіночки радяться яку заспівати щедрівку.

Летить-летить сокілонька,

Щедрий вечір вам, добрий вечір

Летить-летить політає

У світлицю залітає²¹.

– Наспівались, нащедрилились, пора і честь знати; пора дякувати за хліб, за сіль, за добре слово.

– Гуляйте ще, – та гуляйте.

Та. Спасибі, уже і так підтомились.

Попрощались, поцілувались тай пішли гості.

Старі лягають спати, а дівчата пішли знову гадати²².

Подані вище матеріали, публікуються вперше. На нашу думку, записи С.Носа про Різдвяну обрядовість українців на Чернігівщині дозволяють визначити особливості різдвяної обрядовості на Чернігівщині в другій половині XIX століття.

¹ Шевлів Б. До сотих роковин народження С.Д.Носа // Україна. – 1929. – №1 – 2 – С. 45.

² Там само.

³ Коваленко Г. Очерки жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д.Носа // Киевская старина. – 1901. – №9. – С. 363 – 368.

⁴ Бріцина О.Ю. Фольклорно-етнографічна діяльність С.Д.Носа // Народна творчість та етнографія. – 1980. – №1. – С. 68.

⁵ Засс Р. Незвичайної долі звичайна історія. – Львів, 1988. – С. 121.

⁶ Коваленко Г. Вказ. праця. – С. 372 – 373.

⁷ Там само.

⁸ Наукові архівні фонди рукописних матеріалів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Рильського НАН України. – Ф. 2. – Од. зб. 3. – Арк. 117.

⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІРНБУ). Багата кутя (75 – 79) Етнографический очерк праздников: багата кутя. Справа І.822. – Арк. 1 – 2.

¹⁰ Там само. – Арк. 3.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – Арк. 4.

¹³ Там само. – Арк. 5.

¹⁴ Там само. – Спр. І. 823. – Арк. 1.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – Арк. 2

¹⁷ Там само. – Арк. 3

¹⁸ Там само. – Арк. 4

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – Арк. 5.

²¹ Там само. – Арк. 6.

²² Там само. – Арк. 7.

В статье поданы этнографические материалы о рождественской обрядности украинцев, собранные С.Носом на Черниговщине.

Ключевые слова: Рождество, рождественская обрядность украинцев, этнография, фольклор.

The article contains ethnographical materials about Christmas rituals of Ukrainians, which were collected by S.Nis in Chernihiv region.

Key words: Christmas, Christmas rituals of Ukrainians, ethnography, folklore.